

ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ СТАТУСУ ПРОКУРОРА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

ВАСИЛЬЄВ Андрій Олександрович - аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 343.16 (477)

В статті досліджено питання основ формування статусу прокурора в уголовном процесі України. Зазначено, що цю основу складає зв'язок прокурора з особливим державним органом спеціальної юрисдикції - прокуратурою. Реалізація прокурором цілей діяльності прокуратури, її функцій, завдань характеризує сутність, значення та збереження статусу прокурора в уголовном судопроизводстві. Цей статус визначає прокурора як особу учасника уголовного производства, а також є засобом забезпечення його незалежності та самостійності при виконанні функцій та завдань прокуратури в уголовном процесі.

Ключевые слова: прокуратура, функции прокуратуры, прокурор, правовой статус прокурора, уголовное производство, участник уголовного производства.

Постановка проблеми

Дослідження питань процесуального статусу прокурора та особливостей його реалізації у кримінальному провадженні набули своєї актуальності після внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя). Так, у її ст. 131-1 по-новому сформульовано функції прокуратури, а сама норма вплинула на визначення ролі прокуратури в державі і, відповідно, правового статусу прокурора, у тому числі позначившись на специфіці його реалізації у кримінальному процесі. Погодимось з думкою, що необхідність поглибленого вивчення правового статусу прокурора пов'язана із тим, що його

конкретизація дозволить прискорити проведення реформи органів прокуратури, підвищить ефективність її діяльності в процесі вирішення завдань, що покладаються на неї суспільством і державою, забезпечить процесуальну незалежність прокурора під час виконання ним конституційних функцій [1, с. 315]. Ця позиція, виходячи із тих реалій, що склалися в праві України, підкреслює потребу у дослідженні низки питань з приводу статусу прокурора.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанням ролі та функцій органів прокуратури присвячено чимало наукових праць, які не втратили своєї актуальності і зараз. Так, зокрема переметом наукового аналізу були питання специфіки діяльності органів прокуратури та прокурора, а також особливостей кримінального процесуального положення прокурора. Насамперед у дослідженнях фахівцями звертається увага на окремий статус прокуратури як самостійного державного органу, який «... виконує надзвичайно важливу правоохоронну роль, зміст діяльності якої визначається її місцем у системі органів державної влади, функціями та напрямками її діяльності, наданими законом повноваженнями для їх виконання» [2, с. 86]. В наслідок чого, як зауважується, прокуратура в системі суб'єктів протидії злочинності – найважливіша ланка правоохорони, якій іманентно властива функція протидії злочинності та іншим правопору-

шенням, захист прав, свобод та законних інтересів суб'єктів права, а також забезпечення законності і правопорядку [3, с. 9; 4, с. 5; 5, с. 10]. Така характеристика визначає цей орган як правоохоронний, де в державі прокуратура забезпечує реалізацію правоохоронної функції.

Поряд із цим в юридичній науці обґрунтованою звернуто увагу, що прокуратура є специфічним правоохоронним органом, який має владні повноваження щодо інших правоохоронних органів [5, с. 10, 15], перебуває поза межами гілок державної влади, є самостійним видом, формою державної діяльності [6, с.18]. Наведені точки зору підкреслюють існування прокуратури у статусі окремого органу державної влади. З цього приводу слушно акцентовано увагу, що система органів прокуратури, її структурні підрозділи, будучи наділені владними повноваженнями, мають самостійний конституційний статус у системі державного механізму [7, с.123]. І таку функціональну та організаційну відокремленість прокуратури слід підтримати. Це забезпечує незалежність і самостійність прокурорів у виконанні покладених на них функцій та завдань. При цьому звернуто увагу на те, що, навіть будучи віднесеною до якоїсь традиційної гілки влади, прокуратура в будь-якій державі наділена функціями, не властивими для інших державних структур, адже вона завжди зберігає певний рівень організаційної відокремленості [4, с. 8]. Такий статус прокуратури та прокурора сприяє реалізації відносного відокремленого напрямку діяльності держави, яким є забезпечення законності і правопорядку у відповідних сферах її діяльності, зокрема кримінальному судочинстві.

Отже, як узагальнення аналізу останніх досліджень і публікацій з приводу ролі та функцій органів прокуратури і прокурора в державі, звертаємо увагу, що в основі їх статусу лежить необхідність забезпечення реалізації окремого напрямку здійснення державою її правоохоронної функції. З урахуванням положень ст. 131-1 Конституції України цей напрям переважно стосується сфери кримінального судочинства (правосуддя). Його змістом слід вважати захист прав і свобод людини, загальних інтересів

суспільства та держави, підтримання законності і правопорядку під час кримінального провадження. Як наслідок, в державі створено та діє окремий орган, який виконує специфічні функції правоохоронного характеру у певній сфері правозастосування, що відображується в його статусі, характері та змісті діяльності. Таке особливе положення прокуратури в державі і визначає особливості та характерні риси статусу прокурора у кримінальному провадженні.

Невирішені раніше проблеми

Відмітимо, що у дослідженнях питань статусу прокурора науковцями не достатньо повно враховано його зв'язок із прокуратурою, тими цілями, функціями та завданнями, які вона виконує в державі. Адже саме вони, як підґрунтя створення та діяльності прокуратури в Україні, впливають на формування статусу прокурора, визначають його зміст і спрямованість діяльності. Таке бачення основ формування процесуального статусу прокурора в кримінальному провадженні забезпечує підґрунтя для його удосконалення, зокрема посилення процесуальної незалежності прокурора.

Метою статті є наведення характеристики основ формування процесуального статусу прокурора в кримінальному процесі України.

Виклад основного матеріалу

В юридичній літературі небезпідставно звертається увага, що бачення ролі і місця прокуратури, як у суспільстві в цілому, так і в системі органів державної влади, завжди залишалися дискусійним і з цього приводу існують різні думки, іноді, досить суперечливі, але у зв'язку з реформуванням як державних інститутів, так і законодавства взагалі, виникає потреба на науковому рівні вивчити роль органів прокуратури в державній діяльності, зокрема і через призму кримінально-процесуальної діяльності [8, с. 3; 9, с. 104–105]. Тому, погоджуючись із цією тезою, вважаємо, що важливим кроком на шляху з'ясування змісту та характерних рис статусу прокурора в кримінальному процесі є врахування сутності ролі проку-

ратури в загальному механізмі держави. У цьому контексті відмічено, що мета діяльності та особлива роль прокурора у кримінальному процесі безумовно породжують специфіку правового статусу цього суб'єкта кримінального провадження [10, с. 8], адже характеристика правового статусу прокурора та його елементів повинна відбивати реальну роль останнього в системі органів прокуратури й підкреслювати специфіку його правового становища порівняно з іншими державними службовцями [1, с. 316]. При цьому саме роль та функції прокуратури вважаємо основою визначення змісту та спрямованості діяльності посадових осіб – носіїв та виконавців її функцій – прокурорів.

На цій підставі, а також враховуючи аналіз останніх досліджень і публікацій із вказаного питання, доходимо низки висновків, які мають значення для нашого дослідження. Так, по-перше, роль прокуратури як правоохоронного органу та виконувани нею функції правоохоронного характеру впливають на те, що зміст статусу прокурора у кримінальному процесі, а також спрямованість його дій, пов'язані із правоохоронною діяльністю у кримінальному провадженні. Зокрема відмічено, що правоохоронна функція прокуратури спрямовує свою дію на захист усіх конституційних прав і свобод громадян, забезпечуючи тим самим режим законності та правопорядку в межах всієї держави [11, с. 230]. Такий характер здійснення прокуратурою її функцій розглядаємо як одну із концептуальних засад її діяльності, що також повинно знайти своє втілення у змісті кримінального процесуального статусу прокурора. Підтвердженням цього є п. 2 Рекомендації Комітету Міністрів державам – членам Ради Європи № REC (2000) 19 «Про роль прокуратури в системі кримінального судочинства», який передбачає, що при виконанні своїх обов'язків прокурори повинні також поважати і намагатися захищати права людини, як це викладено в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [12].

По-друге, з аналізу позицій науковців відмічаємо самостійність органів прокуратури, а також наділення її владними повноваженнями щодо інших правоохоронних

органів, як відображення їх особливого конституційно-правового статусу, а відповідно і статусу прокурора під час виконання покладених на прокуратуру функцій. Це обумовлює керівну роль прокурора у кримінальному провадженні, як основного суб'єкта здійснення таких функцій прокуратури, як організація і керівництво досудовим розслідуванням та підтримання публічного обвинувачення в суді. На цій підставі відмічаємо, що формування статусу прокурора відбувається як організаційно незалежного, процесуально самостійного і особливого суб'єкта кримінального процесу - представника окремого правоохоронного органу держави зі спеціальним статусом та властивими лише йому функціями.

Наведене свідчить, що статус прокурора попередньо можна характеризувати, як визначене у законі положення прокурора як самостійного суб'єкта здійснення особливої за змістом правоохоронної діяльності, яка реалізується завдяки виконанню притаманних лише йому функцій, та який має владні повноваження щодо інших державних органів (у тому числі і правоохоронних), інших юридичних та фізичних осіб, що залучені до кримінального провадження. При цьому статус прокурора забезпечує виконання ним правоохоронної функції в частині підтримання верховенства права та законності у кримінальному провадженні, що фактично і характеризує його функціональне призначення у кримінальному процесі.

В цьому контексті, як зауважує М.В. Косюта, проблему визначення місця прокуратури, а як вважаємо і прокурора, в державному механізмі доцільно вирішувати у двох аспектах: а) за функціональним призначенням її органів і ступенем організаційної відокремленості; б) залежно від її цілей і завдань, які повністю чи значною мірою збігаються із цілями й завданнями інших державних органів [4, с. 8]. Погодимось з автором, адже ця точка зору сприяє більш повному визначенню положення прокуратури в державі, а отже і правового статусу прокурора, як суб'єкта виконання покладених на цей орган функцій та завдань.

З приводу кримінального процесуального статусу прокурора, то позиція М.В. Косю-

ти також дає можливість повніше визначити його сутнісні властивості. По-перше, це стосується функціонального призначення органів прокуратури та прокурора, а також ступеня їх організаційної відокремленості, які не збігаються із функціями та структурою інших, схожих за характером участі суб'єктів кримінального провадження, зокрема слідчими, керівником органу досудового розслідування, оперативними підрозділами, співробітниками оперативного підрозділу. Адаже слідчий, керівник органу досудового розслідування і оперативні підрозділи, як передбачено п. п. 8, 17 ст. 3, ст. ст. 38, 41 КПК України, можуть відноситися до різних державних органів, які переважно виконують лише властиві їм функції і завдання в межах здійснення правоохоронної функції держави. Ці функції вони здійснюють в обсягах визначених відповідними статутними законами (наприклад, «Про Національну поліцію», «Про Службу безпеки України») і лише щодо окремих видів кримінальних правопорушень (ст. 216 КПК України). Причому ці органи діють тільки на першій стадії кримінального провадження. В той же час щодо прокурорів у КПК України, запроваджено так звану «наскрізну» участь у кримінальному судочинстві [10, с. 12]. Це характеризує їх, як обов'язкового суб'єкта усього кримінального провадження, а не обов'язкового суб'єкта лише окремої стадії, як це має місце щодо зокрема слідчого.

По-друге, питання статусу прокурора в кримінальному провадженні слід вирішувати також і в аспекті тих цілей і завдань, які, як вказано М.В. Косютою, «повністю чи значною мірою збігаються із цілями й завданнями інших державних органів у цій сфері». Щодо кримінального провадження вони визначені у ст. 2 КПК України. Тобто, забезпечуючи реалізацію функцій прокуратури у кримінальному провадженні, прокурор діє не ізольовано від інших державних органів (органів досудового розслідування та оперативних підрозділів). Спільність такої діяльності та об'єднання зусиль цих суб'єктів по досягненню завдань кримінального провадження має місце за рахунок характеристики її за рахунок таких понять, як «кримінальне провадження», «притягнення

до кримінальної відповідальності», «сторони кримінального провадження з боку обвинувачення», впливу на діяльність уповноважених державних органів засад кримінального провадження. Все це передбачає вчинення прокурором, слідчим, співробітниками оперативного підрозділу схожих, типових за змістом дій, що має знаходити своє відображення в змісті їх процесуального статусу.

З урахуванням наведеного щодо ролі прокуратури вкажемо на низку висновків стосовно впливу цього на визначення статусу прокурора як її представника: а) прокуратура відіграє важливу роль у реалізації державою її правоохоронної функції, забезпечуючи дотримання верховенства права та законності, а також захист прав та свобод людини і громадянина, інтересів суспільства та держави у кримінальному провадженні, боротьбу із злочинністю, що і характеризує призначення статусу прокурора; б) під час здійснення правоохоронної діяльності на органи прокуратури та прокурорів покладено виконання притаманних лише їм функцій (ст. 131-1 Конституції України), що формує спрямованість їх діяльності у відповідній сфері правозастосування, тим самим визначаючи функціональну характеристику статусу прокурора; в) участь прокурора у кримінальному провадженні передбачає виконання ним його завдань, що з урахуванням покладених на прокурора функцій прокуратури, характеризує його правове положення як особливого учасника кримінального провадження в цілому та обумовлює надання йому для цього специфічних повноважень (ст. 22, 25, 26 Закону України «Про прокуратуру», ст. 36 КПК України), що визначає зміст статусу прокурора у кримінальному провадженні.

Вказані аспекти розкривають основи формування правового статусу прокурора у кримінальному провадженні. Залежно від їх значення можна позначити як:

- аспект ролі прокурора - реалізація ним правоохоронної функції держави, що визначає призначення прокуратури та прокурора у державі, їх статус як суб'єктів забезпечення законності та правопорядку у системі відповідних правовідносин (впливає на формування правового статусу прокурора

як представника державного правоохоронного органу), пов'язується із належним нормативним визначенням мети створення та функціонування прокуратури;

- аспект функцій прокурора - реалізація ним функцій, покладених на прокуратуру, як її представника, що визначає коло його обов'язків та специфіку його діяльності під час участі у відповідних правовідносинах, зокрема кримінальних процесуальних відносинах (впливає на формування правового статусу прокурора як представника державного правоохоронного органу спеціальної юрисдикції – прокуратури), пов'язується із належним нормативним формулюванням та розкриттям змісту функцій органів прокуратури;

- аспект завдань прокурора - здійснення ним правоохоронної діяльності під час реалізації функцій органів прокуратури у кримінальному судочинстві задля виконання його завдань, що характеризує призначення прокурора в державі та роль його у конкретних галузевих - кримінальних процесуальних правовідносинах (впливає на формування правового статусу прокурора як представника державного правоохоронного органу спеціальної юрисдикції (прокуратури) - учасника кримінального провадження), пов'язується із належним нормативним формулюванням та розкриттям змісту завдань органів прокуратури у кримінальному провадженні та наділенні їх відповідними повноваженнями.

Вважаємо, що такий підхід до визначення основ формування правового статусу прокурора в кримінальному провадженні доцільно узяти до уваги не тільки з тих міркувань, що він відображує процес його виникнення від явища загального (аспект ролі в державі) через особливе (аспект функцій в державному механізмі) до явища одиничного (аспект завдань у кримінальному судочинстві). Цей підхід також характеризує статус прокурора в системі соціальних зв'язків (взагалі держави, системи державних правоохоронних органів, системі учасників кримінального провадження), характеризуючи прокурора як учасника таких зв'язків – суб'єкта відносин, в межах яких він і реалізує свій статус. При цьому, як наголошують фахівці, завдя-

ки статусу особи визначається «реальне положення її в системі суспільних відносин» [13, с. 114-117]. На зв'язок між правовим положенням особи, як засобом визначення її місця у системі правових координат, і одночасно як характеристики її як суб'єкта права, вказує Л.М. Лобойко. Так, він зауважує, що правовий (процесуальний) статус особи є визначенням займаного особою – суб'єктом правових відносин певного положення, причому, на переконання Л.М. Лобойка, правовий (процесуальний) статус мають всі без винятку суб'єкти кримінального процесу [14, с. 17-18]. І з таким поглядом ми цілком згодні.

Врахування цієї особливості дає можливість вказати на той факт, що кримінальний процесуальний статус прокурора повинен відображувати його становище, яке він займає на тому чи іншому етапі, стадії кримінального провадження. Це має забезпечувати прокуророві можливість виконання покладених на нього функцій та завдань відповідно до характеру та змісту тих кримінальних процесуальних відносин, учасником яких він є у конкретний момент провадження. Тому при визначенні основи кримінального процесуального статусу прокурора у ст. 36 КПК України, в інших статтях КПК мають обов'язково бути закріплені відповідні його повноваження, які відповідають особливостям конкретного етапу кримінального провадження або навіть специфіці проведення окремої процесуальної дії. Наприклад, відкриттю прокурором матеріалів іншій стороні. З цього приводу Д.П. Орлик зауважує, що не слід забувати, що у судовому провадженні характер повноважень прокурора у порівнянні з повноваженнями під час здійснення досудового розслідування змінюється, у зв'язку із чим зазнають певної трансформації повноваження прокурора в суді, проміжні цілі та завдання його діяльності [15, с. 127-128]. Це демонструє розвиток кримінального процесуального статусу прокурора як відображення поступового виконання ним функцій прокуратури та завдань кримінального провадження, втілення яких відбувається завдяки наділенню прокурора та реалізацією ним його кримінального процесуального статусу.

При такому погляді на статус прокурора у кримінальному провадженні слід акцентувати увагу на значенні цього правового явища. Вважаємо, що окрім наділення за допомогою статусу прокурора властивостями суб'єкта кримінального процесу, статус також можна розглядати як окрему форму кримінальних процесуальних гарантій. Так, відмічено, що кримінальні процесуальні гарантії — це визначені процесуальним законом засоби забезпечення ефективного функціонування кримінального процесу, де систему кримінальних процесуальних гарантій складає сума процесуальних статусів учасників кримінального процесу [16, с. 20]. Тому всебічно визначений та належним чином закріплений кримінальний процесуальний статус прокурора забезпечує йому дієве та ефективне виконання покладених на органи прокуратури функцій (ст. 131-1 Конституції України) та виконання завдань діяльності прокурора у кримінальному провадженні (ст. 2 КПК України). Де його зміст має визначатися відповідно до загальних засад кримінального провадження в цілому та специфіки окремих його етапів.

Узагальнюючи наведене в статті відмітимо наступні **висновки**:

- в основі формування статусу прокурора в кримінальному провадженні України лежить організаційно-правовий зв'язок прокурора із особливим державним органом спеціальної юрисдикції – прокуратурою, де реалізація прокурором мети діяльності прокуратури, її функцій та завдань і характеризує сутність, значення та зміст статусу прокурора в кримінальному провадженні;

- статус прокурора визначає його як особливого організаційно незалежного, процесуально самостійного учасника кримінального провадження, а також виступає засобом гарантування його незалежності та самостійності при виконання функцій та завдань органів прокуратури у кримінальному процесі;

- статус прокурора, а також спрямованість його дій, пов'язані із правоохоронною діяльністю у кримінальному провадженні, зміст якої складають дії по протидії злочинності та іншим правопорушенням, по захисту

прав, свобод та законних інтересів суб'єктів кримінального провадження, інтересів суспільства та держави у цій сфері, забезпеченню верховенства права та законності під час кримінального провадження, що фактично і характеризує його функціональне призначення у кримінальному процесі;

- статус прокурора можна характеризувати, як визначене у законі положення обов'язкового самостійного суб'єкта здійснення особливої за змістом правоохоронної діяльності, яка реалізується завдяки виконанню притаманних лише йому функцій, та який має владні повноваження щодо інших державних органів (у тому числі і правоохоронних), інших юридичних та фізичних осіб, що залучені до кримінального провадження.

- одним із шляхів удосконалення статусу прокурора у кримінальному провадженні слід вважати належне та всебічне його правове закріплення у кримінальному процесуальному законодавстві відповідно до основ функціонування прокуратури в Україні, загальних засад кримінального провадження в цілому та специфіки окремих його етапів зокрема.

Перспективним напрямом подальших наукових досліджень статусу прокурора у кримінальному процесі, як вбачається, є питання його структури та змісту. Дослідження цього питання сприятиме формуванню цілісної наукової концепції кримінального процесуального статусу прокурора як основи подальшого забезпечення його процесуальної незалежності та самостійності.

Література

1. Сурженко М. О. Структура і зміст правового статусу прокурора. Проблеми законності. 2013. Вип. 123. С. 314-322.
2. Сухонос В., Звірко О. Щодо Концепції реформування прокуратури України. Право України. 2004. № 1. С. 86-90.
3. Іщук О. С. Теоретико-методологічні та практичні засади кримінологічної діяльності органів прокуратури України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Х., 2016. 30 с.
4. Косюта М. В. Проблеми та шляхи розвитку прокуратури України в умовах

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено питання основ формування статусу прокурора в кримінальному процесі України. Відмічено, що цю основу складає зв'язок прокурора із особливим державним органом спеціальної юрисдикції – прокуратурою. Реалізація прокурором мети діяльності прокуратури, її функцій, завдань характеризує сутність, значення та зміст статусу прокурора в кримінальному судочинстві. Цей статус визначає прокурора як особливого учасника кримінального провадження, а також є засобом гарантування його незалежності та самостійності при виконанні функцій і завдань прокуратури у кримінальному процесі.

Ключові слова: прокуратура, функції прокуратури, прокурор, правовий статус прокурора, кримінальне провадження, учасник кримінального провадження.

SUMMARY

The article examines the issue of constituent basis of prosecutor's status in criminal proceedings of Ukraine. It emphasizes that this basis comprises a connection with a particular public organ with special jurisdiction – the Prosecutor's Office. Prosecutor's realization of the objectives of the Prosecutor's Office, its functions, tasks characterizes essence, significance and content of the prosecutor's status in criminal proceedings. This status defines prosecutor as a special participant of criminal proceedings as well as a safeguard of preserving its independence and sustainability during execution functions and tasks of the Prosecutor's Office in criminal proceedings.

Key words: the Prosecutor's Office, functions of the Prosecutor's Office, prosecutor, status of the prosecutor, criminal proceedings, participant of criminal proceedings.

побудови демократичної правової держави : автореф. дис.... д-ра юрид. наук: 12.00.10. Х., 33 с.

5. Білодід І. М. Адміністративно-правовий статус органів прокуратури в умовах реформування правоохоронної системи України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Х., 2016. 22 с.

6. Малюга В. І. Принципи організації та діяльності прокуратури України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. К., 2002. 205 с.

7. Михайленко О. Р. Прокуратура України : підручник. К.: Юрінком Інтер, 2005. 296 с.

8. Бегма, А. П. Прокурор як суб'єкт кримінально-процесуальної діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2011. 20 с.

9. Бенч Н. В. Прокуратура в державному механізмі: порівняльний аналіз України та країн Європейського Союзу. Судова апеляція. 2015. № 1. С. 104-116.

10. Колодчин В. В., Туманянц А. Р. Повноваження прокурора в судовому провадженні у першій інстанції: монографія. Харків: ТОВ «Оберіг», 2016. 228 с.

11. Комзюк А. Т. Місце органів прокуратури України в сучасній системі гілок влади. Форум права. 2013. № 2. С. 230–234.

12. Рекомендація Rec (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 724 засіданні заступників міністрів 6 жовтня 2000 року. URL: http://pravo.org.ua/files/zarub_zakon/gek_2000.pdf

13. Трофименко В. М. Уголовно-процесуальные гарантии в системе правового статуса личности. Актуальные проблемы государства и права: Сборник научных трудов юридического института Одесского университета им. И.И. Мечникова. Одесса, 1998. Вып. 5. С. 114-117.

14. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальна компетенція: монографія. Д.: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. 2006. 188 с.

15. Орлик Д. П. Діяльність прокурора щодо забезпечення його участі в судовому засіданні у першій інстанції. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2016. Вип. 38 (2). С. 125-128.

16. Кримінальний процес України: загальна частина: підручник / О. О. Волобуєва, Л. М. Лобойко, Т. О. Лоскутов та ін. Київ: НД «Дакор», 2015. 172 с.